

Miljøtiltak i vassdrag med erfaringer fra Nord-Norge

Av *Gunnar Kristiansen*

Gunnar Kristiansen er økolog og senioringeniør ved Norges vassdrags- og energidirektorat Region Nord.

Innlegg på seminar i Norsk vannforening 17. november 2010.

Sammendrag

Vannkraftutbygging har redusert vannføringen i mange norske vassdrag. Dette har påvirket fiskesamfunnene og biologisk mangfold på en negativ måte. Over lang tid har vi tidligere gjennomført avbøtende tiltak i regulerte vassdrag ved å bygge terskler. I dag gjennomføres mer varierte avbøtende tiltak i slike vassdrag som ulike tilpasninger av elveløp til eksisterende vannføring. I kanaliserte vassdrag med flomverksanlegg gjennomføres også miljøtiltak for å forbedre forholdene for fisk og biologisk mangfold. Erfaringer fra Nord-Norge viser at ombygging av anlegg og åpning av gamle elvesvinger og flomløp kan være viktige miljøforbedrende tiltak.

Naturtyper og livsmiljøer

Norge har en mangfoldig vassdragsnatur med varierte elver, høye fosser, voldsomme kløfter og dype innsjøer. Laks og sjørret trives i mange av vassdragene

våre, og nordpå finner vi også sjørøya i de kalde elvene. Det typiske trekket for vassdragene er den store variasjonen i vannføring gjennom året. Snøsmeltingen forårsaker store vannmengder i vassdragene om våren og forsommeren, mens vintervannføringen er meget lav. Langs kysten er det jevnere vannføring gjennom året, og det er her nedbørsflommene som dominerer. Spesielt kommer disse om høsten. Den variable vannføringen fører til erosjon og oversvømmelser. Disse prosessene er viktige for planter og dyr som er tilpasset et liv i ustabile systemer.

Etter den siste istiden ligger det igjen ulike løsmasser av grus, sand og silt i bunnen av dalførene våre. På de flate slettene av løsmasser dannes flomsletter der elvene årvisst flommer over. Her finnes det et stort mangfold av naturtyper og leveområder for en rekke sjeldne planter, sopp og insekter som er avhengige av de dynamiske flomprosessene. Langs elvene er erosjons- og sedimentasjonsprosessene aktive, og skaper åpne habitater for konkurransesvake planter

som klåved. Elvene graver i yttersving og legger igjen masser i innersving. På denne måten dannes grusbanker og elveører som er eneste leveområder for spesielle biller og edderkopper, såkalte elvebreddeinverteberater. Dette er en gruppe insekter som Norge har et internasjonalt ansvar for å ta vare på.

Vassdragene er åpne systemer der mye av næringen tilføres fra omgivelsene. Elvestrømmen og prosessene former i stor grad livsmiljøet for fisk. Med aktive erosjons og sedimentasjonsprosesser dannes et variert bunnsubstrat som gir skjulområder, og det dannes gode leveområder i bakevjer og på beskyttede steder inntil varierte elvekantene.

Inngrep i vassdragene

På grunn av topografi, geografisk beliggenhet og klimatiske forhold har Norge et stort vannkraftpotensial. Fram til 1800-tallet ble vassdrag utnyttet til en viss grad i møller og sager.

På slutten av århundret startet utnyttelsen av vassdragene til kraftproduksjon. Etter andre verdenskrig skjøt vannkraftutbyggingen fart, og fra 1950 til 1980 tallet pågikk en storstilt utbygging. Omtrent 65% av den realiserbare vannkraften er hittil utnyttet, mens omtrent 20 % er vernet mot kraftutbygging gjennom verneplan for vassdrag. I Nord-Norge er det en større andel vassdrag som er vernet mot kraftutbygging. Ved kraftutbygging er den typiske virkningen at vannføringen blir redusert eller endret hele eller deler av sesongen med reduserte og endrete miljøer og leveområder for biologisk mangfold og fisk.

Det er gjennomført mange former for tekniske inngrep i forbindelse med jordbruksproduksjon, og for å sikre bebygelse og veier mot flom og erosjon. Elveløp og bekker har blitt endret på ulike måter. Flomsletter og vegetasjon inntil vassdrag (kantsoner) har blitt fjernet, nedbygget eller erstattet med jordbruksvekster. Forvaltningen har ennå begrenset med muligheter for å styre landbrukets virksomhet langs vassdragene. Mange våtmarksområder og flommarkskoger med tilhørende stort biologisk mangfold er blitt borte på grunn av alle inngrepene. Mange leveområder for en rekke plante- og dyrearter har blitt kraftig reduserte. Spesielt i Troms og Finnmark er det mange sjeldne østlige plante og dyrearter som er knyttet til disse vassdragmiljøene, og flere er sjeldne i europeisk sammenheng.

Mange av de beste jordbruksområdene og de mest sentrale bostedsområdene ligger langs vassdragene. For å bedre arondering og sikre arealer mot erosjon og flom er mange bekker og vassdrag blitt senket og kanalisert. For organismene i elvene blir strømhastigheten økt med forverring av livsmiljøet, mens elvas eroderende krefter blir rettet mot bunnen med mer ustabil og steril bunnmateriale som resultat. Næringen i vassdraget blir også spylt ut av slike kanaler. Den naturlige dynamikken og de dynamiske elveprosessene har stoppet opp. Flomvern og erosjonssikringer er anlagt mange steder, og disse anleggene, bygget av stor kantet stein, ligger gjerne tett i de bebygde delene av vassdragene. De bygger ned de naturlige elvekantene,

kan være estetisk skjemmende og medfører delvis lignende effekter som omtalt ovenfor. Bygging av veier langs vassdragene våre fører også til lignende inngrep.

Der jordbruksarealer har avrenning til vassdragene våre kan det oppstå problemer med for stor kunstig næringstilførsel, såkalt eutrofiering. Dette kan føre til at vatn og elveavsnitt gror igjen med vegetasjon og kan føre til oppblomstring av alger og oksygensvikt deler av året. Dette er først og fremst et problem sør i Norge.

Ulike former for miljøtiltak i vassdrag

Norges vassdrags- og energidirektorat (NVE) har opp gjennom de siste årene gitt bistand til miljøtiltak i vassdrag med inngrep som kanaliseringer og vassdragsinngrep. Sørpå har blant annet vassdrag som har vært påvirket av tømmerfløting blitt rehabilitert slik som i Flisa i Åsnes kommune. Nordpå har det blitt gjennomført miljøtiltak i flere vassdrag med kanaliseringer, flomvern og erosjonssikringer.

Norge har lange tradisjoner når det gjelder miljøtiltak for å begrense skadevirkningene av vannkraftutbygging. Disse har vært gjennomført over lang tid, men de har hatt litt dårlig helhet med tanke på virkningen for vassdragsmiljøene og dokumentasjonen av virkninger.

Når vi snakker om miljøtiltak i vassdrag er det ulike begreper som gjerne brukes slik som biotoptiltak, restaurering og rehabilitering. Biotoptiltak er gjerne knyttet til et begrenset parti eller område av vassdraget der tiltaket forbedrer forholdene for biologisk mangfold,

fisk eller friluftsliv. Rehabilitering benyttes som begrep der deler av vassdragets naturlige form eller funksjon gjenskapes, mens restaurering i større grad tilbakefører vassdraget til sin naturlige form og funksjon det hadde før inngrepet. For å bedre vassdragsmiljøene er det en rekke forskjellige tiltak som kan gjennomføres.

Remandrering og åpning av gamle elveløp og flomløp

På kanaliserte elvestrekninger kan det være mulig å tilbakeføre elvene til gamle elvesvinger og åpne opp gamle, intakte flomløp med påslipp av vatn. Mye av forutsetningen er da at flomløpene og elvesvingene ikke er nedbygget eller gjenfylt og arealene dyrket opp. I andre land slik som Danmark har remeandreringer og tilbakeføring til elvenes naturlige svingete form blitt gjennomført i stor skala.

Dette har ennå vært lite aktuelt i Norge. Det kan være mulig å flytte flomverk eller erosjonssikringsanlegg for å gi elva mer plass slik at noen naturlige prosesser reetableres, strømhastigheten avtar og bakevjer og ører dannes. Ved å ta hull på flomverk i elvekanaler kan elva slippes inn i gamle elvesvinger og elveløp der som de ligger intakte bak sikringsanleggene. Slike tiltak kan skape viktige leveområder for fisk og miljøer for biologisk mangfold.

Utgraving av kulper og bygging av tersker

Kulper gir leveområder for større fisk og fungerer som standplasser ved lav vannføring sommer og vinter. Ved utgraving,

endring av strømforhold og bygging av terskler kan en lage kulper. Når en graver ut en kulp kombineres dette gjerne med å legge større stein i grupper for å øke eller konsentrere strømmen inn i kulpen slik at den spyles ren for tilført materiale.

En terskel danner et stilleflytende elveparti eller basseng oppstrøms. Det er viktig å sørge for at fisk kan vandre over terskelen ved at vannet samles på lave vannføringer eller at fallet over terskelen skapes over en lengre strekning gjennom småkulper eller småterskler. En terskel kan også bygges slik at vannet konsentreres over terskelen slik at det dannes en kulp nedstrøms.

Utlegging av steingrupper og anlegging av strømvisere

Strømvisere eller buner som de også kalles bygges gjerne som steinranker ut fra elvekanten i yttersvinger. Formålet er å styre elvestrømmen, men de skaper også variasjon i strømningsmønster og gir skjul og leveområder for fisk. Større stein og steingrupper legges ut i elveløpet for å skape variasjon i strømningsmønster og for å gi skjul og hvileplasser for fisk. De kan også legges slik at de styrer elvestrømmen. Stein kan legges som en kombinasjon av strømvisere og steingrupper. Dette kan være viktige tiltak i vassdrag som har fått redusert vannføring, endret strømningsmønster eller øket vannhastighet som følge av kraftutbygging, flomvern eller kanaliseringer.

Etablering av kantvegetasjon

Den naturlige vegetasjonssonen langs vassdrag er svært viktig for landskapsbil-

det og biologisk mangfold, og er levested for en rekke sårbare arter. Den har en viktig funksjon for å fange opp sedimenter, næringsstoffer og avrenning. Ulike inngrep har mange steder fjernet, endret eller redusert kantvegetasjonen. På slike steder, og på strekninger der det utføres sikrings- eller miljøtiltak, er det svært viktig å reetablere kantvegetasjonen raskest mulig. En naturlig kantsone på inntil ti meter mellom jordbruksarealer og elva vil kunne oppta mye av avrenningen av næringssalter fra landbruksarealene.

Målet er å utvikle en variert og naturlig sone med stedegne busker og planter. Tilførsel av vekstmasser med naturlig frøbank, utplantning av stiklinger og busker og flytting av vegetasjonsmatter og klynger av busker av stedegne arter er nye og sentrale metoder. Det er viktig å ta vare på det som lokalt finnes av vegetasjonsmatter og jordsmonn ved inngrep og tiltak. Utenom i tett bebygde områder er det ikke hensiktsmessig å så med grasfrø da dette ikke er naturlige vegetasjonstyper inntil elvekanten.

Eksempler på tiltak i vassdrag påvirket av kraftutbygging

Vassdrag som er påvirket av vannkraftutbygging har ofte redusert vannføring. Vannet kan være fraført permanent eller holdes tilbake vår, sommer og høst i reguleringsmagasiner. Virkningen for fiskesamfunnene kan være redusert næringstilgang og oppvekstarealer og dårligere gyteforhold ved redusert vanddekket areal. I noen tilfeller tørregges eller tilslammes leve- og gyteområder. Ved meget lave vannføringer skapes blant annet

problemer for oppgangen av fisk. Leveområder for voksen fisk og eldre årsklasser av ungfisk kan også bli kraftig redusert.

Biotoptiltak i slike vassdrag har tidligere vært knyttet til bygging av terskler for å skape større stilleflytende bassenger

Figur 1. Barduelva (Østerdalselva) med redusert vannføring for tiltak.

Figur 2. Barduelva (Østerdalselva) med redusert vannføring etter tiltak med samling av elveløp og etablering av kulper.

som øker vanddekket areal og skaper dypere områder i elvene. I dag har en også rettet fokus på mer varierte biotop-tiltak som er tilpasset den vannføringen som er rådende og som i større grad etterligner de naturlige forholdene på stedet.

Barduelva

Barduelva i Troms ble bygget ut på 1950-tallet. Det er et større ørretvassdrag (innlandsørret og røye) som har fått sterkt redusert vannføring i øvre deler av vassdraget. På de øverste kilometrene er deler av elveleiet preget av grovere stein der den lille restvannføringen sildrer innimellom steinen i et bredt elveleie, figur 1. Elveleiet er dårlig tilpasset den lave vannføringen. I 2006 ble det gjennomført biotopiltak på en utvalgt elvestrekning. Vannet ble mer konsentrert

ved å grave ut en dypål i elveleiet. Elveleiet ble også justert ved plassering av steingrupper og strømvisere av naturlig stein fra elveleiet. Det ble dannet små kulper innimellom, figur 2. Tre år etter tiltakene fremsto dypålen og kulpene i stor grad som uforandra slik at tiltakene syntes å opprettholdte seg selv. Resultatene synes å peke mot at tettheten av fisk og større fisk har økt etter tiltakene.

Rombakselva

Rombakselva ble regulert på 1980-tallet ved at omtrent halvparten av elva ble overført til Sildvik kraftverk. Før utbyggingen hadde vassdraget en liten, men levedyktig laks og sjørret stamme. I forbindelse med utbyggingen ble elveløpet rensket og samlet for å lette oppgangen av fisk under lave vannføringer. Fiske-

Figur 3. Parti av Rombakselva som viser etablering av kulper og flomløp.

undersøkelser etter utbyggingen viste lave tettheter av fiskeunger i vassdraget og elva fremsto som steril og stri. I 2002 ble det gjennomført forbedrende tiltak ved at det ble foretatt utvidelser av elveløpet og slipp av vatn inn i gamle avstengte sideløp og flomløp. Videre ble det også gravet ut kulper og lagt ut steingrupper for å skape dypere, mer varierte og roligere elvepartier, figur 3. Undersøkelser etter tiltakene viste en klar økning av tetthet av ungfisk av sjørret i hovedløpet. Sideløpene var meget gode oppvekstområder og hadde de største tetthetene av ungfisk.

Eksempler på tiltak i vassdrag påvirket av kanaliseringer, flomvern og erosjonssikringer

I fjorddalene i Nordland, Troms og Finmark finnes de beste jordbruksarealene langs vassdragene. Mange steder er elvene som tidligere har gått i store og varierte meandere blitt rettet ut, kanalisert eller flom- og erosjonssikret. Dette har flere steder ført til sterile og strie elvestrekninger som er lite egnet som leveområder for laks, ørret og sjørøye. Mange store flommarksområder og elveører har blitt endret eller ødelagte ved nedbygging eller at de naturlige flomprosessene ikke lenger får virke på områdene.

Flere steder ligger imidlertid de gamle elvesvingene, flommarksbiotopene og flomløpene intakte utenfor de nye elvekanalene. I motsetning til sør i landet har de ofte ikke blitt fylt igjen til jordbruksformål. Enkelte steder har også flomvern og erosjonssikringer liten funksjon der de ikke sikrer bebyggelse eller land-

bruksarealer. Kanskje er de engang bygget for å tilrettelegge for landbruksvirksomhet uten at arealene ble dyrket opp. Der anlegg i dag ikke sikrer noen verdier bør de kunne fjernes eller legges ut som steingrupper i elvene. Der avsnørte elvesvinger og flomløp ligger intakte må det, hvis det er teknisk mulig, slippes vann inn i dem fra hovedløpene som er kanalisert. De vil kunne bli viktige leveområder for fisk og utgjøre viktige biotoper for planter, insekter og fugl.

Miljøtiltak i Bognelva

Bognelva i Alta kommune ble kanalisert over en lang tidsperiode fra 1950 til 1980 tallet. Nesten hele elva ble kanalisert. Dette var en liten sjørret og sjørøyeelv som opprinnelig gikk i meandere og flomløp gjennom store flommarksområder. Etter kanaliseringen forekom det nesten ikke fisk i vassdraget. Mange av de gamle elveløpene la ganske intakte ved siden av elvekanalen, og mye av flommarksområdene var også intakte langs vassdraget. Det ble gjennomført restaureringstiltak i vassdraget fra 2005-2007. Det ble laget flere åpninger i flomvernene med påslipp av vatn inn i gamle elve- og flomløp. På deler av strekningen ble flomvern fjernet og steingrupper ble lagt ut for å skape bedre leveområder, variert strømningsmønster og lavere strømhastighet i elvekanalen.

Undersøkelser like etter miljøtiltakene tydet klart på at gjenåpning av sideløpene og fjerning av flomvollene hadde mest positiv effekt på fiskebestanden i området. Det tydet på en klar økning i sjørretbestanden i vassdraget. Miljøtiltakene

hadde også rehabilitert flommarksområdene og skapt nye habitater for planter og dyr.

Restaurering av Salangselva ved Bones
Salangselva i Troms fylke ble kanalisert over en strekning på tre kilometer ved

Figur 4 og 5. Bildene viser parti av Bognelva før (øverst) og etter (nederst) fjerning av erosjonssikring og utlegging av denne i elva.

Bones på 1980 tallet. Dette var det største enkeltstående kanaliseringstiltaket i Nord-Norge. Elva hadde ørret og røye og

det var store, frodige flommarksområder med stor verdi for biologisk mangfold. Fra å være et vassdrag som gikk i store

Figur 6 og 7. Bildene viser samme erosjonssikringsanlegg før(øverst) og fire år etter (nederst) etablering av vegetasjon

elvesvinger gjennom store frodige flommarksområder og med mange flomløp, ble det en rett, steril og ganske stri elvekanal. Bak og inntil flomverkene lå de gamle elvesvingene og flomløpene intakte. I 2006 og 2007 ble det gjennomført miljøtiltak på denne strekningen. Det ble sluppet på vatn inn i en opprinnelig elvesving og i to flomløp. Øvre deler av flomvernet ble revet, og det ble lagt ut steingrupper i elvekanalen. Undersøkelser etter tiltakene viser at forholdene for fisk ser ut til å ha forbedret seg etter tiltakene. Bunndyr så ut til å etablere seg raskt i flomløpene med god økologisk tilstand etter kort tid. En av de mest positive effektene så også ut til å være at flommarksskogene fikk tilbake den naturlige dynamikken slik at de kunne bevares over tid som naturtype. Tilstanden var også bedret for fuktighetskrevende arter.

Vegetasjonsetablering langs Karasjoka

Langs Karasjoka og Tanaelva er det over en årrekke bygget erosjonssikringsan-

legg. Flere av erosjonssikringsanleggene fremsto fremdeles som sterile, uten vegetasjon, mange år etter bygging. Anleggene fremsto som meget skjemmende i et ellers urørt og vakkert vassdragsmiljø. I samarbeid med Lappland Miljøsentert i Finland ble det etablert et samarbeid der en i felleskap skulle prøve ut metoder for naturlig vegetasjonsetablering på de sterile anleggene. Det ble tilført vekstsubstrat med naturlig, stedegen frøbank og plantet ut stiklinger og busker av stedegne vierarter. Det ble også flyttet enkelte klynger av busker og vegetasjonsmatter fra omkringliggende terreng. Metoden var relativt lite kostnadskrevende, og ble gjennomført i stor skala.

Resultatene viste en vellykket og nesten fullstendig vegetasjonsetablering av naturlig stedegen vegetasjon etter to år. Tilslaget var oppimot 100 %. Etter fire år hadde den utviklet seg videre med hurtig vekst og videre etablering i tetthet og høyde av busker og bunnvegetasjon. Metoden vil kunne brukes for hurtig etablering av naturlig vegetasjon på veifyllinger og anlegg langs vassdrag.